

Mark Mazower (επιμέλεια), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ. Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2003, σ. 336

Λίγο πριν από το τέλος της Κατοχής, ο Γιώργος Θεοτοκάς συνέδεε μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο όσα είχαν προηγηθεί στη χώρα με την αίσθηση για εκείνα που επρόκειτο ν' ακολουθήσουν. «Είμαστε κορσεσμένοι από ιστορία», έγραφε, «κουρασμένοι και ανήσυχοι, φοβόμαστε την ειρήνη όσο και τον πόλεμο»¹. Η ελληνική μεταπολεμική ειρήνη καθυστέρησε περίπου έξι χρόνια και, όταν ήρθε, ήταν «μια παράξενη και φορτισμένη ειρήνη, που τη διασφάλιζε μια κατ' επίφαση δημοκρατική τάξη»², όπως παρατηρεί ο επιμελητής αυτού του συλλογικού τόμου στην εισαγωγή του βιβλίου. Ο εμφύλιος πόλεμος μετά τον πόλεμο αποτέλεσε τη συγκεκριμένη συνθήκη για την ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στον ελληνικό χώρο. Υπό αυτή την έννοια, κατά τη δεκαετία του 1940 η ελληνική ιστορία διένυσε μια τροχιά ταυτόχρονων συγκλίσεων και αποκλίσεων σε σχέση με την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία. Αποτέλεσε ένα από τα θέατρα του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ενώ η εμφύλια σύγκρουση που την αιομάκρυνε από τη μεταπολεμική ευρωπαϊκή ανοικοδόμηση υπήρξε συγχρόνως η πρώτη (θερμή) δοκιμή του Ψυχρού Πολέμου.

Έτσι, το κέντρο βάρους του τόμου αυτού είναι ο Εμφύλιος Πόλεμος και μέσα από την οπτική του Εμφυλίου γίνονται οι συσχετίσεις με το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1940. Πρόκειται για ένα έργο που απεικονίζει σε σημαντικό βαθμό το σημερινό επίπεδο της ιστοριογραφικής συζήτησης για τον ελληνικό Εμφύλιο, τις αντιφάσεις και τις προκλήσεις που τη διακρίνουν. Βασισμένο σε διεθνές συνέδριο το οποίο είχε προηγηθεί, πρωτοκυκλοφόρησε στα αγγλικά υπό τον τίτλο *After the War Was Over. Reconstructing the Family, the Nation, and the State in Greece, 1943-1960* (Princeton University Press, 2000). Μολονότι η θεματολογία των άρθρων καλύπτει σε μεμονωμένες περιπτώσεις ζητήματα και της δεκαετίας του 1950 (σε αντίθεση με τον υπότιτλο του έργου), η προοπτική των μελετών φτάνει συχνά στο παρόν, κυρίως μέσα από την προβληματική της προφορικής ιστορίας και της μελέτης της μνήμης του Εμφυλίου, η οποία συνιστά τα τελευταία χρόνια ένα γόνιμο πεδίο για την ιστοριογραφική προσέγγιση της περιόδου. Ο προβληματισμός που αναδύεται μέσα από την πλειονότητα των άρθρων σχετίζεται με γενικότερες τάσεις στη μελέτη της εποχής: τη στροφή από

το επίπεδο των πολιτικών ελίτ στο επίπεδο των κοινωνικών δομών για τη διερεύνηση των αιτιών της κρίσης, την ένταξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου σε μια ευρύτερη συνέχεια συγκρούσεων και, επομένως, τη σύνδεσή του με την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (την *doroguetta*), τη σημασία της τοπικότητας για την κατανόηση των ορίων της κεντρικής εξουσίας, την ανάδειξη των εθνοτικών διαστάσεων των εμφύλιων πολέμων. Στο πλαίσιο των τάσεων αυτών, οι συγγραφείς του τόμου διερευνούν όψεις τριών δομικών στοιχείων της κοινωνικής τάξης, το νόμο, την οικογένεια και το έθνος.

Η κρίση νομιμότητας του ελληνικού κράτους, η στάση των κεντρικών ή ενδιάμεσων (όπως το Πανεπιστήμιο) θεσμών απέναντι στο πρόβλημα των δωσίλογων, η ανασύσταση των κατασταλτικών δομών αποτελούν τους άξονες γύρω από τους οποίους κινούνται τα άρθρα των Μαρκ Μαζάουερ, Ελένης Χαϊδιά, Προκόπη Παπαστράτη, Πολυμέρη Βόγλη, Σούζαν-Σοφίας Σπηλιώτη. Ο Μαζάουερ μελετά τις τρεις κύριες μορφές πολιτικής δικαιοσύνης, οι οποίες αντιλαμβάνονταν με διαφορετικό τρόπο την πολιτική εγκληματικότητα, συνδέθηκαν με τα ανταγωνιστικά οράματα για την κοινωνική και πολιτική ανασυγκρότηση της χώρας και συγκρούστηκαν στο πλαίσιο του κενού εξουσίας που δημιουργήθηκε αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Η πρώτη μορφή βασιζόταν στη συλλογική εκδίκηση ενάντια στον εθνοτικό εχθρό και ασκήθηκε από τον ΕΔΕΣ εναντίον των Τσάμηδων· η δεύτερη συγκροτήθηκε από τα νομικά πρότυπα της αριστερής αντίστασης του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και εφαρμόστηκε στη λειτουργία των λαϊκών δικαστηρίων· η τρίτη ενσωματωνόταν στη δικαστική πολιτική που υιοθέτησε η επίσημη κυβέρνηση από την Απελευθέρωση και έπειτα. Ο συγγραφέας παρακολουθεί την άνοδο και

την πτώση αυτών των εναλλακτικών σχεδίων έως την τελική επικράτηση του αυξανόμενα στρατιωτικού χαρακτήρα της δικαιοσύνης από το 1946 και εξής. Η διαμάχη στο κενό εξουσίας αναδεικνύει ενδιαφέρουσες πλευρές του τρόπου με τον οποίο δικαιοσύνη και ιδεολογία συνδέονται σε τέτοιες ταραγμένες εποχές. Ωστόσο, στο έδαφος αυτής της διαμάχης, η πολιτική των επίσημων κυβερνήσεων φαίνεται να δέχεται απλώς τις αφόρητες πιέσεις από το δεξιό και το αριστερό άκρο του πολιτικού φάσματος. Το ερώτημα είναι κατά πόσο η συγκεκριμένη διαπραγμάτευση μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η βίαιη αντιπίθεση της Δεξιάς, ιδίως μετά τα Δεκεμβριανά, εντάχθηκε στις πολιτικές επιλογές για την ανασύσταση του κράτους. Τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο και οι επίσημες κυβερνήσεις συμμετείχαν στη διαμάχη που ξέσπασε πάνω στο κενό εξουσίας, εκμεταλλευόμενες τη δυναμική που αυτή δημιουργούσε ως προϋπόθεση για την ανασυγκρότηση της κεντρικής εξουσίας.

Το άρθρο του Πολυμέρη Βόγλη μάς μεταφέρει σε μια διαφορετική πλευρά της συγκρότησης του εμφυλιοπολεμικού κρατικού μηχανισμού, εκείνη που αφορά τον αποκλεισμό και την εξόντωση των πολιτικών αντιπάλων. Εδώ η εστία του ενδιαφέροντος είναι οι άνθρωποι που υφίστανται τον αποκλεισμό, οι πολιτικοί κρατούμενοι. Μελετώντας, αφενός, το αποσιωπημένο θέμα των κρατουμένων που υπέγραφαν δηλώσεις μετανόιας και, αφετέρου, τους καταδικασμένους σε θάνατο, ο Βόγλης συνθέτει με υποδειγματικό τρόπο την ανάλυση των μηχανισμών εξουσίας (από τη μία οι αρχές, από την άλλη το κόμμα) με την ανάδειξη της υποκειμενικότητας, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο οι άνθρωποι βιώνουν την πραγματικότητα, τη νοηματοδοτούν και διαμορ-

φώνουν τη στάση τους απέναντί της. Οι πολιτικοί κρατούμενοι γίνονται τα αντικείμενα μιας διπλής άρνησης, τόσο από τη στρατηγική του κράτους που απαιτεί τις δηλώσεις μετανοίας και ασκεί απόλυτο έλεγχο πάνω τους μέσα από τις θανατικές ποινές, όσο και από την πολιτική του κομμουνιστικού κόμματος που μεταμορφώνει τον μετανοημένο στον Άλλο της κομματικής ηθικής. Η διπλή αυτή άρνηση βιώνεται από τους κρατούμενους ως αυτοάρνηση η οποία παίρνει διάφορες μορφές. Άρνηση και αυτοάρνηση συνυφαίνονται, σε υλικό και συμβολικό επίπεδο, με το παρελθόν (τη ταυτότητα του αντιστασιακού), το παρόν (τη θέση μεταξύ των πολιτικών κρατουμένων) και το μέλλον (τη φαντασιακή και πραγματική ζωή ή το θάνατο) των κρατουμένων, δημιουργώντας διαφορετικούς τόπους. Ο τόπος του θανάτου για τους μελλοθανάτους ήταν ο τόπος της φαντασιακής συλλογικότητας, ενώ ο τόπος της ζωής του δηλωσία ήταν ανύπαρκτος στο συμβολικό κόσμο των πολιτικών κρατουμένων³.

Τη διαπλοκή μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας, τη συγκρότηση της, συλλογικής κυρίως, μνήμης και τους μετασχηματισμούς των οικογενειακών θεσμών αφορούν το άρθρο που συνυπογράφουν η Μαντώ Δαλιάνη και ο Μαρκ Μαζάουερ, καθώς κι εκείνα της Τασούλας Βερβενιώτη και της Ρίχης Βαν Μπουσχότεν. Η Δαλιάνη υπήρξε κρατούμενη στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ και, αργότερα, έγινε παιδοψυχίατρος. Έτσι μελέτησε τις εμπειρίες του εγκλεισμού, του αποχωρισμού και της επανασύνδεσης τις οποίες είχαν τα παιδιά που έζησαν με τις μητέρες τους-κρατούμενες στις φυλακές Αβέρωφ. Ένα από τα πρωτότυπα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει η εργασία της αφορά την απουσία ισχυρών ψυχικών τραυμάτων και φοβιών και την

ομαλή ψυχολογική προσαρμογή αυτών των παιδιών στη μετέπειτα ζωή τους. Χωρίς να παραβλέπεται το φοβερό τίμημα που πλήρωσαν τα παιδιά, αναδεικνύονται η τρυφερότητα και η αλληλεγγύη στην κοινότητα των πολιτικών κρατουμένων καθώς και η προστασία της ευρύτερης οικογένειας ως οι παράγοντες που συνέβαλαν στην αποκατάσταση των πληγών της δεκαετίας του 1940⁴.

Η Βερβενιώτη διερευνά το μεταπολεμικό δίλημμα των γυναικών της Αντίστασης ανάμεσα στην πολιτική και την οικογένεια και συμπεραίνει τον οδυνηρό επανεγκλωβισμό τους στον ιδιωτικό χώρο. Ο επανεγκλωβισμός αφορά τόσο την κυρίαρχη εθνικοφροσύνη, η οποία είτε με την προπαγάνδα είτε με τη βία επιδίωκε την επαναφορά των γυναικών στα παραδοσιακά καθήκοντα, όσο και τις αντιφάσεις στη γραμμή του κομμουνιστικού κόμματος. Σημαντικό είναι και το μεθοδολογικό ενδιαφέρον του άρθρου, στο οποίο αναδεικνύονται σοβαρά προβλήματα της προφορικής ιστορίας, όπως αυτό της διαμόρφωσης μιας ενοποιημένης και εξιδανικευμένης μνήμης και των ραγμών που εμφανίζονται σε αυτή υπό ορισμένες προϋποθέσεις.

Η διάλυση και η ανασύσταση της ορεινής κοινότητας του Ζιάκα Γρεβενών, η εμπειρία του αποχωρισμού, η ενεργητική διαδικασία θεώρησης του παρελθόντος και συγκρότησης της συλλογικής μνήμης είναι τα θέματα που πραγματεύεται το άρθρο της Μπουσχότεν, μια σημαντική συμβολή από την άποψη του τρόπου με τον οποίο η μεθοδολογία συνυφαίνεται με το πραγματολογικό υλικό. Ο Ζιάκας ήταν μια από τις αποκαλούμενες «Μικρές Μόσχες» την περίοδο του πολέμου, ενώ το 1948 το 90% των κατοίκων εγκαταστάθηκαν σαν πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη, όπου η κοινότητα και οι οικογένειες δια-

σπάστηκαν εκ νέου. Προκειμένου να κατανοήσει πώς οι άνθρωποι αντιμετώπισαν τη διάλυση της κοινότητας και των οικογενειών, η συγγραφέας εστιάζει στη σημασία της κουλτούρας και αναζητά συλλογικές στάσεις και εκτιμήσεις, οι οποίες διαμορφώνονται προπολεμικά, γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας ανάλογα με τις νέες καμπές του βίου και απολήγουν σε αμυντικές στρατηγικές επιβίωσης και προσαρμογής. Προβαίνοντας σε οξυδερκείς παρατηρήσεις για τις διαστρωματώσεις της μνήμης και τα ιστοριογραφικά προβλήματα που εγείρουν, καταλήγει σε ορισμένα καίρια συμπεράσματα για τη μνήμη της κοινότητας στο παρόν. Σε αντίθεση με την «αποστειρωμένη ερημνεία της πρόσφατης ιστορίας», η οποία συγκροτεί τον πυρήνα μιας δημόσιας συναίνεσης που αποσιωπά τις συγκρουσιακές διαστάσεις της Αντίστασης, για τους Ζιακιώτες το κοινωνικό μήνυμα του ΕΑΜ συνεχίζει να λειτουργεί ως κεντρικό σημείο αναφοράς. Η συμφιλίωσή τους με το παρελθόν και μια πιο ισορροπημένη σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον αξιοποιούν ένα σώμα συλλογικής μνήμης που συνδέει αυτό το κοινωνικό μήνυμα με την εμπειρία του Εμφυλίου και με τις παραδοσιακές αξίες και πρακτικές οι οποίες συνέβαλαν στη συνοχή της κοινότητας⁵.

Τοπικές διαστάσεις της εμφύλιας σύγκρουσης μελετούν τα άρθρα των Στάθη Καλύβα, Γιάννη Σακκά και Λη Σαράφη, μολοντί από διαφορετικές οπτικές γωνίες και με αντίθετες απολήξεις. Ο Καλύβας μελετά την τρομοκρατία που ασκήθηκε από την Αριστερά κατά την περίοδο της Κατοχής στην περιοχή της Αργολίδας. Ο συγγραφέας παρουσιάζεται ως ανατροπέας κυρίαρχων μύθων και θεμάτων ταμπού γύρω από την ιστορία της περιόδου, καθώς ως στόχο του θέτει την αμφισβήτηση της θέσης

ότι η Αριστερά ήταν το κυρίως θύμα της βίας και, επομένως, την αποκατάσταση της αλήθειας. Στη μελέτη του συμπεραίνει ότι για την πλειονότητα των βίαιων θανάτων που συνέβησαν στην Αργολίδα από το Σεπτέμβριο του 1943 έως το Σεπτέμβριο του 1944 ευθύνεται το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, το οποίο οργάνωσε την πρώτη συστηματική εκστρατεία δολοφονίας αμάχων, στην προσπάθειά του να μονοπωλήσει την αντίσταση και τη συγκρότηση εξουσίας στην περιοχή. Μάλιστα σημειώνει ότι η συστηματική τρομοκρατία αποτελούσε μια κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική την οποία με συνέπεια επιδίωξαν το ΚΚΕ και το ΕΑΜ σε όλη την Ελλάδα. Η γενίκευση στην οποία προβαίνει ο συγγραφέας δεν υποστηρίζεται από το υλικό που εκθέτει. Εντάσσεται, ωστόσο, στη γενεαλογία της εμφύλιας σύγκρουσης, την οποία συγκροτεί η αφήγησή του. Σύμφωνα με αυτή, ο εμφύλιος ξεκινά ήδη από την Κατοχή, με την τρομοκρατική δράση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ που προκαλεί τα αντίποινα των Γερμανών και εξωθεί ανθρώπους να συνεργαστούν μαζί τους. Το πλαίσιο άσκησης της τρομοκρατίας που οι δυνάμεις Κατοχής έχουν συγκροτήσει για τη διεξαγωγή του ανταρτικού αγώνα –και το οποίο έχει διεξοδικά αναλυθεί στα έργα του Χάγκεν Φλάισερ και του Μαρκ Μαζάουερ⁶– υποβαθμίζεται συστηματικά. Αντιθέτως, στην «κόκκινη τρομοκρατία» αποδίδεται ένας υψηλός βαθμός γραφειοκρατισμού και επαγγελματισμού, σε αντιδιαστολή με την έντονα τοπικιστική, όπως αποκαλείται, βία που εξαπολύθηκε το 1945-47 από δεξιές συμμορίες. Διαφαίνεται έτσι το συμπέρασμα ότι ο κύριος φορέας άσκησης κατασταλτικών και τρομοκρατικών πρακτικών στη δεκαετία του 1940 ήταν το κομμουνιστικό κόμμα. Η οπτική αυτή υποστηρίζεται από μια μεθοδολογική παραδοχή η οποία είναι πολλα-

πλά προβληματική: την ερμηνεία ολόκληρης της δεκαετίας του 1940 ως μιας διαρκούς εμφύλιας σύγκρουσης. Κατ' αρχάς, η ερμηνεία αυτή παραπέμπει στο σχήμα των «τριών γύρων» (ορολογία την οποία χρησιμοποιεί και ο Μαζάουερ στον τόμο αυτό), που η εθνικόφρων ιδεολογία είχε υιοθετήσει για την απόδοση ευθυνών στο ΚΚΕ και την τεκμηρίωση της εξύφανσης συνωμοσίας από μέρους του και το οποίο θα έπρεπε να αποτελεί αντικείμενο εξέτασης και όχι εργαλείο ερμηνείας. Το πιο σημαντικό όμως είναι πως η απουσία διάκρισης ανάμεσα στις δύο περιόδους υποβαθμίζει το κεντρικό πολιτικό ζήτημα, δηλαδή τη διεκδίκηση από τη μια πλευρά και την υπεράσπιση από την άλλη της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, στο έδαφος του οποίου επιμέρους αντιθέσεις μπορούν να εκδηλωθούν σε εμφύλιο πόλεμο. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Κατοχή δεν συνδέεται με τον Εμφύλιο, αλλά ότι αποτελεί προϋπόθεση μάλλον παρά την πρώτη φάση του. Προϋπόθεση, με την έννοια ότι συνιστά μια περίοδο πολυεπίπεδης κρίσης, στο έδαφος της οποίας κινητοποιούνται, πολιτικοποιούνται και πολώνονται μεγάλα τμήματα της κοινωνίας. Δεν σημαίνει, επίσης, ότι όλες οι επιμέρους αντιθέσεις πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον παραδοσιακό αναγωγισμό στην κεντρική πολιτική. Αλλά ότι, ειδικά για περιόδους μαζικής πολιτικής κινητοποίησης και έντονης κοινωνικής πόλωσης, εκείνο που μας βοηθά να κατανοήσουμε τη βία ως ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνική πρακτική ή τα κίνητρα της πολιτικής δράσης είναι η διερεύνηση των όρων με τους οποίους τοπικές πρακτικές συναρθώνονται με ευρύτερες ιδεολογικές αναφορές, πολιτικές συγκρούσεις και προγραμματικούς σχεδιασμούς. Στη μελέτη του Καλίβα υπάρχουν οι γενικές παραδοχές

μιας τέτοιας λογικής όχι όμως και οι πρακτικές της εφαρμογές. Για παράδειγμα, το συμπέρασμά του για τη σχέση που οι ντόπιοι ανέπτυξαν με τους πολιτικούς οργανισμούς είναι ότι οι πρώτοι χειραγωγούσαν τους δεύτερους προκειμένου να κανονίσουν δικούς τους λογαριασμούς. Έτσι όμως εξαφανίζονται από τον ορίζοντα της ιστορικής κατανόησης το σύνθετο και το πολλαπλό του χαρακτήρα των κοινωνικών υποκειμένων και των πράξεών τους.

Εθνικό φαντασιακό και μειονοτική ταυτότητα αποτελούν τους άξονες των άρθρων της Αναστασίας Καρακασίδου και της Bea Lewkowicz. Η Καρακασίδου μελετά τους εθνικούς εορτασμούς στη Βόρεια Ελλάδα και εκθέτει λεπτομερώς τη συστηματική προσπάθεια του μεταπολεμικού κράτους για την εθνικοποίηση της πρόσφατης εμπειρίας του πολέμου, η οποία συντελείται μέσα από τα «θεάματα εθνικής ταυτότητας». Φτάνοντας μέχρι τα συλλαλητήρια για τη Μακεδονία το 1992, αναδεικνύει πώς η έννοια της ενσωμάτωσης, από τη μία, και ο ορισμός του έθνους σε σχέση με τους εχθρούς του, από την άλλη, συμβάλλουν τόσο στην ελαστικότητα όσο και στη δυναμικότητα των εθνικών εορτασμών. Η Lewkowicz επικεντρώνεται στη μνήμη της άλλοτε ακμαίας εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Επισημαίνει ότι μια από τις στρατηγικές που ακολούθησαν οι Εβραίοι για να προσαρμοστούν στη μεταπολεμική Θεσσαλονίκη ήταν η δημιουργία μιας κοινότητας με χαμηλό δημόσιο προφίλ, το οποίο συμβάδισε με τη γενικότερη αποσιώπηση της εβραϊκής παρουσίας από τη δημόσια μνήμη της πόλης.

Συμπερασματικά πρέπει να τονίσουμε ότι, ανεξάρτητα από τις όποιες ενστάσεις, ο τόμος αυτός αποτελεί μια αξιόλογη συλλογή δοκιμίων, η οποία συμβάλλει διπλά στη

μελέτη της δεκαετίας του 1940. Αφενός κάνει εφικτή τη γνωριμία ενός ευρύτερου αγλόφωνου κοινού με την ελληνική εμπειρία του εμφύλιου πολέμου, αφετέρου προσφέρει έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα χάρτη της Ελλάδας στη δεκαετία του 1940 και σίγουρα αρκετά και προκλητικά ερωτήματα.

Δήμητρα Λαμπροπούλου

Σημειώσεις

1. Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, Αθήνα, χ.χ., σ. 486.
2. Mark Mazower, «Εισαγωγή», σ. 15.
3. Το άρθρο του Πολυμέρη Βόγλη αποτελεί μέρος της ευρύτερης διαπραγμάτευσης του θέματος των πολιτικών κρατουμένων, την οποία αναπτύσσει στο βιβλίο που πρόσφατα κυκλοφόρησε και στα ελληνικά υπό τον τίτλο *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατουμένοι στον εμφύλιο πόλεμο* (εκδ. Αλεξάνδρεια).
4. Βλ. τη συνολική μελέτη, Mando Dalianis-Karambatzakis, *Children in Turmoil during the Greek Civil War 1946-1949: Today's Adults*, Karolinska Institutet, Στοκχόλμη 1994.
5. Η συνολική μελέτη του ζητήματος βρίσκεται στο βιβλίο της Ρίκης Βαν Μπουσχότεν *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.
6. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.